

Живојин С. Станојчић

ГРАМАТИКА СРПСКОГ КЊИЖЕВНОГ ЈЕЗИКА



Креативни центар

ГРАМАТИКА СРПСКОГ КЊИЖЕВНОГ ЈЕЗИКА

прво издање

аутор

Проф. др Живојин С. Станојчић

Универзитет у Београду

рецензенти

Проф. др Љубомир Поповић

Универзитет у Београду

Проф. др Божо Ћорић

Универзитет у Београду

уредник

Мр Љиљана Маринковић

редактор и лектор

Виолета Бабић

дизајн

Оливера Батајић Сретеновић

илустрације

Душан Павлић

припрема за штампу

Татјана Ваљаревић

издавач

Креативни центар

Градиштанска 8

Београд

Тел. / факс: 011 / 38 20 464, 38 20 483, 24 40 659

за издавача

Мр Љиљана Маринковић

штампа

Публикум

тираж

2.500

Copyright © Креативни центар 2010

ISBN 978-86-7781-757-2

ГРАМАТИКА СРПСКОГ КЊИЖЕВНОГ ЈЕЗИКА

Живојин С. Станојчић

*Књигу посвећујем сени моје суйруте
Зорице М. Голубовић-Сшанојчић*

*Аутор
У Београду, 2010*



Јужнословенска језичка заједница	18
Дијалекти српског народног језика	18
Штокавско наречје и његови дијалекти	19
Штокавско наречје екавског изговора	20
Старији штокавски дијалекти	20
Млађи штокавски (новоштокавски) дијалекат	21
Штокавско наречје (и)јекавског изговора	22
Старији штокавски дијалекат	22
Млађи штокавски (новоштокавски) дијалекат	22
Књижевни језик код Срба	23
Српски књижевни језик до стварања модерног језика у XIX веку	24
Књижевни језици Дубровника и Босне до XIX века	29
Други књижевни језици штокавског наречја до XIX века	30
Српски књижевни језик у XIX и XX веку	31
Предмет граматике књижевног језика	37
Граматике и речници српског књижевног језика	37
Правопис	39



ФОНЕТИКА СА ОСНОВАМА ФОНОЛОГИЈЕ

Фонетика и фонологија	45
Физиолошко-физичка страна гласова	45
Гласови српског књижевног језика	47
Самогласници (вокали)	47
Гласници (сонанти)	49
Сугласници (консонанти)	51
Акустичке особине гласова	54
Слог и подела речи на слоге	56
Фонологија – фонема и глас	58



МОРФОФОНОЛОГИЈА

Гласовне алтернације	67
Фонолошки условљене алтернације	68
Алтернације звучних и беззвучних сугласника	68
Алтернације <i>с : ш, з : ж, н : м</i>	70
Појмови и термини <i>асимилација</i> и <i>дисимилација</i> гласова	72
Асимилација и дисимилација самогласника	73
Дисимилација и губљење сугласника	74
Морфолошки и творбено условљене алтернације	77
Алтернације <i>к, т, х : ч, ж, ш</i> и <i>к, т, х : ц, з, с</i>	77

Алтернације <i>ненейчаних</i> са <i>предњонейчаним</i> сугласницима	80
Појмови и термини <i>јошовања</i> и <i>йалайализације</i>	82
Алтернације самогласника	84
Алтернација <i>о : е</i> (преглас)	84
Превој самогласника	86
Алтернација <i>а : ø</i> (непостојано <i>а</i>)	87
Алтернација <i>л : о</i> (промена <i>л</i> у <i>о</i>)	89
Покретни самогласници	91
Сонант <i>ј</i> у књижевном језику	91
Сугласник <i>х</i> у књижевном језику	94
Прозодија (акценат и квантитет) књижевног језика	95
Фонетске вредности некадашњег вокала <i>ѣ</i> (<i>јаѣ</i>) у књижевном језику	99

МОРФОЛОГИЈА СА ТВОРБОМ РЕЧИ И ОСНОВАМА ЛЕКСИКОЛОГИЈЕ



Реч и морфема	105
Реч	105
Морфема	108
Морфологија	112
Грамматичке морфеме	112
Врсте речи	114
Именске речи (речи са деклинацијом)	114
Грамматичке категорије рода, броја и падежа	114
1. Именице	117
Подела именица према значењу	119
Врсте промена именица према грамматичким категоријама	121
Промена именица I врсте	121
Промена именица II врсте	128
Промена именица III врсте	130
Промена именица IV врсте	135
2. Придеви	136
Подела придева по значењу	137
Род, број и падеж код придева	137
Краћи и дужи облици придева (неодређени и одређени вид)	138
Промена (деклинација) придева	138
Поређење придева (компарација)	142
3. Заменице	146
4. Бројеви	155
Глаголске речи (речи са конјугацијом)	159
5. Глаголи	159
Грамматичке категорије глаголског вида, глаголског рода, времена и начина, потврдности/одричности, лица, грамматичког броја, грамматичког рода	159

Грааматичка категорија глаголског вида (вербални аспект)	159
Грааматичка категорија глаголског рода (дијатеза)	161
Грааматичке категорије лица, времена, начина, грааматичког броја, грааматичког рода и потврдности / одричности	163
Глаголски облици и врсте промене (конјугације)	165
I глаголска врста	166
II глаголска врста	167
III глаголска врста	168
IV глаголска врста	169
V глаголска врста	171
VI глаголска врста	172
VII глаголска врста	173
Прости глаголски облици	174
Глаголски облици неправилног грађења	179
Промена помоћних глагола	180
Сложени глаголски облици	183
Облици пасива (трпног стања)	186
Одрични (негирани) глаголски облици	188
Суплетивизам у промени облика речи	189
6. Прилози	190
7. Предлози	192
8. Везници	193
9. Речце (партикуле)	194
10. Узвици	195
Творба речи	195
Састав речи	195
Творбене морфеме	197
Принципи извођења речи (деривације)	202
Принципи слагања речи (композиције)	207
Слагање речи	207
Комбинована творба речи	208
Творба именица	210
Творба именица извођењем (деривација)	210
Именице са значењем лица (особе)	211
Мушка лица	211
Женска лица	215
Мушка и женска лица	217
Млада мушка и женска лица	217
Имена и презимена	218
Именице са значењем животиња и биљака	219
Именице са значењем предмета	220
Именице са значењем места (простора)	222
Глаголске и апстрактне именице	223

Именице субјективне оцене	227
Именице изведене граматичким суфиксима	228
Творба именица слагањем (композиција)	230
Комбинована творба именица	234
Творба придева	236
Творба придева извођењем (деривација)	236
Односно-присвојни придеви	236
Описни и њима сродни придеви	240
Придеви настали попридевљавањем	244
Сложено-изведени придеви	246
Творба придева слагањем (композиција)	247
Придевске полусложенице	249
Творба глагола	249
Творба глагола извођењем (деривација)	249
Творба глагола слагањем (композиција)	254
Префиксална творба глагола	255
Творба у осталим врстама речи	257
Творбено-граматичко уобличавање речи преузетих из других језика	258
Основе лексикологије	261
Појединачно (индивидуално) значење речи	262
Метафорска и метонимијска значења	269
Састав лексике и сфере употребе речи књижевног језика	273
Фразеологизми	278

СИНТАКСА



Синтакса просте реченице	286
1. Проста (просто-проширена) реченица	286
Основни тип: субјекатско-предикатска конструкција	286
Реченице без субјекта	291
Безличне реченице и безличне конструкције	292
Пасивне реченице	294
Непотпуне реченице	295
Конгруенција	298
2. Синтагма	305
Напоредне синтагме	306
Зависне синтагме	307
3. Одредбе	310
4. Допуне	317
5. Субјекатска синтагма	318
6. Предикатска синтагма	320
Синтакса именских облика (падежа)	323

Независни падежи	323
Номинатив	323
Вокатив	325
Зависни падежи	326
Генитив	327
Датив	336
Акузатив	340
Инструментал	347
Локатив	353
Синтакса глаголских облика	358
Лични глаголски облици	359
Времена	359
1. Презент	359
2. Перфекат	363
3. Футур I	367
4. Аорист	369
5. Имперфекат	371
6. Плусквамперфекат	373
Начини	374
7. Императив	374
8. Потенцијал	375
9. Футур II	377
Заменљивост (алтернативност) личних глаголских облика	378
Нелични глаголски облици	379
1. Глаголски прилог садашњи	379
2. Глаголски прилог прошли	381
3. Радни глаголски придев	383
4. Трпни глаголски придев	384
5. Инфинитив	385
Синтакса сложене реченице	387
Сложена реченица	387
Независно-сложене реченице (паратакса)	389
1. Саставне (копулативне) напоредно-сложене реченице	389
2. Раставне (дисјунктивне) напоредно-сложене реченице	391
3. Супротне (адверсативне) напоредно-сложене реченице	392
4. Закључне (конклузивне) напоредно-сложене реченице	394
5. Искључне (ексклузивне) напоредно-сложене реченице	395
Зависно-сложене реченице (хипотакса)	395
1. Односне (релативне) реченице	396
2. Временске (темпоралне) реченице	398
3. Месне реченице	399
4. Изричне (декларативне) реченице	400
5. Вољне (волунтативне) реченице	404

6. Намерне (финалне) реченице	404
7. Зависноупитне реченице	405
8. Допусне (концесивне) реченице	406
9. Условне (кондиционалне, погодбене) реченице	407
10. Узрочне (каузалне) реченице	409
11. Последичне (консекутивне) реченице	409
12. Поредбене (компаративне) реченице	410

Основе ове књиге, изабрана литература и језичка грађа	413
---	-----



УВОД

Јужнословенска језичка заједница
Дијалекти српског народног језика
Књижевни језик код Срба
Српски књижевни језик до стварања модерног језика у XIX веку
Предмет граматике српског књижевног језика
Граматику и речници српског књижевног језика
Правопис

1. Граматика је наука која описује структуру језика, утврђујући његове гласовне, обличне, творбене и реченичне особине. Граматика се обично дели на *фонетику* (са *фонологијом*), тј. на науку о гласовима, на *морфологију* – науку о облицима речи, на *творбу речи* – науку о настанку нових речи и на *синтаксу* – науку о реченици. Као таква, граматика је пре свега *описна* (*дескриптивна*) наука. Осим тога, граматика је и *скуп правила* о језичким јединицама (о гласовима, о облицима, о речима, о реченицама и њиховим деловима), па нас учи и правилности језика, што је чини и *нормативним сисом*.

2. Језик је систем знакова који је (говорно и писано) *средство ошћења*, споразумевања међу људима. Језиком човек саопштава своје мисли и осећања другим људима. А то значи да је језик *грушевена* појава, да је његов постанак везан за постанак и развој људског друштва. Као најсавршеније средство споразумевања, он је везан за мисао, па су мишљење, свест и језик у сталном јединству. Са усавршавањем мисли, усавршава се језик и, природно, са усавршавањем језика развија се и мишљење.

3. Као *средство* општења, језик има *комуникативну* функцију (од лат. *communicatio* – саопштавање, општење). При томе, пошто је језик систем знакова који преноси значења (мисли, осећања, садржај порука) међу људима, његова функција је и *сазнајна*, *когнитивна* (од лат. *cognitio* – сазнање) или значењски изражајна, *експресивна* (од лат. *expressivus* – изражајан). А пошто се језиком преносе искуства и знања из једне генерације у другу, језик има и *акумулативну* функцију (од лат. *assimulatio* – нагомилавање), тј. језик прибира и чува у себи традиционалне културне и цивилизацијске вредности заједнице која датим језиком говори. Ове три функције су основне када је реч о било којем природном језику као оруђу општења у једној заједници.

4. Одређену језичку заједницу чине сви они људи који у својој свести и у своме говору (у језичком споразумевању) имају заједничке све делове једног језичког система (састава), тј. сви људи који у своме говору имају исти гласовни, речнички (лексички), облички и синтаксички систем. Будући да су људи и њихова друштва настајали на многим местима Земље, природно је што су, у давним временима, настајали различити првобитни језици (*прајезици*) и њихове групе. Међу многим различитим језицима, једну групу чинили су и *индоевропски језици*, породица језика која је у даљем развоју дала словенске, германске, романске, многе индијске и друге језике.

Словенски језици имају многе заједничке особине које и данас показују да су сва словенска племена у преисторијској епоси живела у заједници, како наука мисли, између река Одре и Лабе на западу и реке Волге на истоку. Словенска језичка за-

једница у каснијем развиту распала се на три групе: јужну, западну и источну, па смо тако добили три словенске језичке групе: *јужнословенску језичку групу*; *западнословенску језичку групу*, коју чине: *пољски с кашујским (и словињским), чешки, словачки и лужицосрпски језик*, и *источнословенску језичку групу*, коју чине: *руски, белоруски и украјински језик*.

Јужнословенска језичка заједница

5. Пре него што су се доселили на Балкан, они Словени који ће у историјским наукама бити познати под називом *Јужни Словени* живели су у заједници, чинећи целину у односу на друге две групе Словена (Западних и Источних), и били једна језичка заједница која је оставила видних заједничких трагова у гласовном, обличком, творбеном и синтаксичком систему сваког од појединачних језика који су се у тој заједници оформили.

У току историјског развита у кругу *јужнословенске заједнице* формирале су се две језичке заједнице. Прво, формирала се – *западна* језичка заједница, из које су се развили, као посебни народни језици – језици *Срба и Црногораца, Хрватша и Словенаца* и, на основама језика прва три наведена народа, много касније (в. т. 46), језик *Бошњака*, који су, и као књижевни језици, данас одређени националним предзнаком (на пример, *српски језик, хрватски језик, словеначки језик* итд.). Друго, формирала се – *источна* језичка заједница, из које се развио језик хришћанске цркве свих словенских народа, познат у лингвистици као *старословенски језик* (који се назива у науци и термином *староцрквенословенски језик*), као што су се развили и језици *Македонаца и Бугара* (тј. *македонски језик и бугарски језик*).

Уз изузетак *старословенског*, који је, стварно, био први књижевни језик свих словенских народа, заснован на једном јужнословенском (македонском) дијалекту који је егзистирао у околини грчког града Солуна, а који је престао бити живи језик, народни језици (или, тачније, поједини изабрани дијалекти тих језика) наведених народа основа су и њихових данашњих књижевних (стандардних) језика.

Дијалекти српског народног језика

6. Српски народни језик чини *штокавско наречје* с његовим дијалектима, данас – *екавског и ијекавског изговора* (в. т. 9–12, 13–16). То наречје првобитно се налазило, по стварању јужнословенског језичког простора на Балкану, у једној историјској језичкој заједници са *чакавским и кајкавским наречјима* хрватског народног језика, који једним својим мањим делом садржи и *штокавско наречје*. У науци о словенским језицима, па и у граматикама, лингвистичка заједница у којој су се налазила ова три наречја, од којих је штокавски, током своје историје развио три изговора (*екавски, ијекавски и икавски*), означава(ла) се термином *српскохрватски језик* (нем.

die Serbo-Kroatische Sprache, франц. *la langue Serbo-Croate*, енгл. *the Serbo-Croatian*, рус. *сербо-хорватски јазик*).¹

Наведена три наречја дате језичке заједнице у лингвистичким описима називе су добила по *ујишњој заменици за ствари*, која у највећем делу првобитно заједничке целине језика гласи *шѣо*, а у друга два знатно мања дела – *ча* и *кај*. Ова разлика међу наречјима дате језичке заједнице врло је стара.

Остале се различне језичке црте појављују касније, постепено, и то највише у средњем веку, у време постојања феудалних држава, чије су границе доприносиле језичком раздвајању. С друге стране, каснији велики покрети становништва, још од краја XIV века, доводили су до ширења штокавског наречја на рачун чакавског и кајкавског, до гранања штокавског наречја на штокавске дијалекте (старије и млађе) или су доводили до мешања језичких црта сва три наречја.

Међу разликама које су биле значајне за поделу на наречја (и њих на дијалекте) нарочито се истичу разлике у деклинацији (промени именских речи), у акценту и, посебно, разлике у изговору старога гласа *јаѣ* (ѣ), који је био наслеђен из прасловенског језика.

Изговор старога гласа *јаѣ* (који се у ћирилици обележавао словом ѣ, а у латиници, највише за научне сврхе, словом ѣ) омогућио је, током историјског развоја, у савременим народним говорима замену 1) гласом е: *млеко*, *месѣо*, 2) гласовним групама *ије* и *је*: *млијеко*, *мјесѣо* и 3) гласом и: *млико*, *мисѣо*.

7. У тој историјској језичкој заједници дијалекти *шѣокавској наречја* народни су језик Срба, Црногораца и Бошњака, као и једног дела Хрвата, док су *чакавско* и *кајкавско наречје* – народни језици другог дела Хрвата.

С обзиром на чињеницу да је један од више дијалеката штокавског наречја – *новошѣокавски дијалекат* – и у основи *српској књижевној језика*, у овој књизи, која описује његове граматичке системе, у њеном дијалектолошком делу, описује се, у најопштијим цртама – штокавско наречје са свим његовим дијалектима.

Штокавско наречје и његови дијалекти

8. Штокавско наречје простире се у целој Србији, Црној Гори, Босни и Херцеговини и у великом делу Хрватске, источно и југоисточно од њених чакавских и кајкавских наречја. Северозападну и северну границу штокавског наречја чини линија од Јадранског мора до Драве: Нови Винодол – Огулин – Карловац – Сисак – Бјеловар – Вировитица, где се ово наречје додирује са чакавским и кајкавским. Од те линије,

1) Кратка, енциклопедијска дефиниција тога *Шермина* гласи: „српскохрватски језик, термин којим се у генетсколингвистичком смислу означава(о) један од јужнослов. језика у чијем саставу су три наречја: штокавско, чакавско и кајкавско. Исти термин се користи(о) и као официјелни назив за књижевни (стандардни) језик Срба и Хрвата који је у 19. веку нормиран и кодификован на бази новоштокавских дијалеката“ (*Енциклопедија српској народа*, Завод за уџбенике, Београд 2008, 1076).

штокавско наречје испуњава сав простор ка истоку између јадранске обале (остављајући чакавском само узани појас на делу обале од Задра до Омиша и половине Пељешца, као и острва до Мљета и Дубровачког приморја) и граница појединих држава у овом географском простору са Мађарском, Румунијом, Бугарском, Македонијом и Албанијом. Тим наречјем говоре и српске, односно хрватске националне мањине у суседним државама.

Према томе којим је гласовима замењен стари глас *јаш* (ѣ), штокавско наречје се дели на А) екавски, Б) (и)јекавски и В) икавски изговор, а према развојку акцента и облика – на старије штокавске дијалекте и млађе штокавске дијалекте (новоштокавске).

Штокавско наречје екавског изговора

Старији штокавски дијалекти

9. 1) Призренско-тимочки дијалекат заузима простор у Србији између Призрена југу и Тимока на северу. Источна граница му иде јужно од Зајечара државном границом са Бугарском, јужна границом између Србије и Македоније, ка Призрену и Ђаковици, а западна и северозападна – од границе са Албанијом, испод Дечана и Вучитрна према Сталаћу. Северна граница овог дијалекта налази се на Ртњу и Тимоку.

Важније особине. – Овај дијалекат у неким својим говорима чува стари полугласник (ѣ), који се у свим другим штокавским дијалектима развио у вокал *а*: *дѣн*, *шѣњк* (у књижевном језику: *дан*, *шанак*). Вокално *л* дало је у једном делу овог дијалекта *лу*: *илун*, *глуї*, *слунце*, *слуза*, док је у другом делу остало без промене: *илн*, *длї*, *слнце*, *слза* (у књиж. језику: *їун*, *дуї*, *сунце*, *суза*). У једном делу овог дијалекта *ћ* и *ѣ* се изговарају као *ч* и *џ*: *куча*, *меџа* (у књиж. језику: *кућа*, *међа*). Неки говори овог дијалекта чувају *л* на крају речи: *казал* (за књижевнојезички: *казао*), док се у неким оно замењује са *ја*: *казаја* (у књиж. *казао*). Промена падежа врло је упрошћена – јављају се, углавном, два падежа: номинатив и акузатив² (*дошѣл сас снау* = дошао са снахом; *разговара о деѣше* = разговара о детету). Сугласника *х* нема у изговору (*сѣтраоѣа* за књиж. *сѣтрахоѣа*, само *уво*, а не *и ух*). Облик *инфинитива* је нестао, футур I се гради са *ћу*, *ћеш*, *ће* + *їрезенїш*: *ће ради* (за књижевно: он *ће радити*). Има само један акценат, и то експираторни (ударни).

10. 2) Косовско-ресавски дијалекат заступљен је у централном делу Србије, простирући се правцем југозапад–североисток. Захвата подручје од Метохије преко Косова и Копаоника, североисточну Србију, прелазећи делимично и преко Дунава, у Банат. Западна граница овог дијалекта иде према северу, лево уз реку Ибар, до његовог утока у Западну Мораву. Даље се овај дијалекат простире преко Крагујев-

2) У науци о језику термин за овај облик је *оїшїи ѣадеж*.

ца, на Рачу Крагујевачку, Смедеревску Паланку и Смедерево, укључујући североисточни део Баната.

Важније особине. – Његов систем акцената обично има само два силазна акцента, дуги и кратки: *јунџк, девџка, моџика* (тј. има такозвану непренесену старију акцентуацију уместо књижевнојезичке, пренесене – нове акцентуације: *јунџк, девџка, моџика*). Међутим, у новије време јавља се и дугоузлазни акценат (*руџка, џлава*). Стари глас *јаш* (џ) доследно се замењује вокалом *е*, чак и у облицима падежа: *ноје, земље, руке* уместо књижевнојезичког: *нози, земљи, руци; џе, џема, добра* уместо књижевнојезичког *ших, шима, добрима; мудреј, здравеј* уместо књижевнојезичког *мудрији, здравији*. Сугласника *х* – нема у гласовном систему овог дијалекта (*рана* уместо књижевнојезичког *храна*). Чест је облик компаратива на *-ши*: *новиши, црњиши* (уместо књижевнојезичког *новији, црњи*). Футур I се гради по обрасцу *ће да ради* или *ће џише*.

Млађи штокавски (новоштокавски) дијалекат

11. 3) Шумадијско-војвођански дијалекат заступљен је у највећем делу северозападне Србије, у Срему, Шумадији, највећем делу Бачке и Баната (осим крајњег северозападног дела Бачке, где се говори икавски, и крајњег југоисточног дела Баната, који је захваћен косовско-ресавским дијалектом). Овим дијалектом говоре и Срби у Мађарској и Румунији.

Важније особине. – Важније особине које овај дијалекат одвајају од старијих штокавских дијалеката екавског изговора јесу: *четвороакцентаџски систем* (пџс, пџвџм; пџћ, рџдник; вџда, капџтан; рџка, прескаџати) у којем дуги неакцентовани вокали могу долазити само после акцентованих слогова (*јунџк, рџдим*), и нова деklinација, тј. промена са генитивом множине на *-а* (*џака, куџа*) и са једним обликом за датив, инструментал и локатив множине на *-има / -ама* (*џаџима, куџама*). Некадашњи глас *јаш* замењен је са *е*, уз више недоследности, па има облике *мудрији, новији; нисам, ниси* (а не *мудреји, новеји, несам, неси*); *јаш* је дало *-и* и у падежним облицима као што су: *жени, мени, овим, оним*. Гласа *х* углавном нема у овом дијалекту (*рана, леб* уместо књижевнојезичког *храна, хлеб*). Група *-ао* сажима се у *-џ*: *џевџ, чиџџ* (уместо књижевнојезичког *џевао, чиџао*).

12. Говори у саставу овог дијалекта имају и својих посебних црта, па се он дели на северносрбијански поддијалекат и војвођански поддијалекат. Овај други, са своје стране, садржи сремске, бачке и банатске поддијалекте. Разлике међу њима, међутим, не утичу на целину дијалекта.

У целини својој (новоштокавски) *шумадијско-војвођански дијалекат* постао је основа српског књижевног језика екавског изговора, и то у прво време развоја, историјски гледано – у некадашњој Угарској (највећим делом у Војводини), а затим и у северној Србији.

Штокавско наречје (и)јекавског изговора

13. Штокавским наречјем (и)јекавског изговора говори се на великом географском подручју – у целој Црној Гори, у западном делу Србије, у већим деловима Босне и Херцеговине и у једном делу Хрватске. Према развојку акцента и облика, ово се наречје дели на – старији штокавски дијалекат и млађи штокавски (новоштокавски).

Старији штокавски дијалекат

14. 1) Зетско-јужносанџачки дијалекат заузима простор који на југу и југозападу почиње од Јадранског мора (Пераст–Улцињ), на југоистоку од границе Црне Горе и Албаније, обухвата велики део Црне Горе (Зету и пределе североисточно до иза Бијелог Поља) и захвата јужни Санџак у Србији.

Важније особине. – Поред ијекавске замене старог *јаџа*: *снијеџ*, *сњеџови*, овај дијалекат има акцентуацију старијег типа, дуги силазни и кратки силазни акценат, који се могу јавити и на унутрашњим слоговима, па и на крају речи: *шрџвџ*, *ливџа*, *ушџрник*, мада се у неким његовим говорима акценти и преносе без тонске промене (*сџџџра*, *шрџа*). Врши се јекавско јотовање, па се уз *љџо*, *њџан* јавља *ђџевојка*, *ђџерам*, чак и *иљџема*, *вљџера* (за књижевнојезичко *ђевојка*, *ђџерам*, *ијџема*, *вјџера*). Не разликују се локатив, односно инструментал уз глаголе мировања и акузатив уз глаголе кретања: *Живим на Џџиње* и *Идем на Џџиње*; *Сјџедим џџед школом* и *Дођи џџед школом*. У неким од његових говора чува се глас *х*. *Аорисџ* и *имџерфекаџ* су у живој употреби.

Млађи штокавски (новоштокавски) дијалекат

15. 2) Источнохерцеговачки дијалекат је штокавски дијалекат (и)јекавског изговора. Њиме се не говори само у источној Херцеговини (по којој је назван у дијалектологији), него и у северозападној Црној Гори, а у Србији – у западном делу Санџака и у западној Србији. Овом дијалекту припадају и сви штокавски говори Босне, као и сви ијекавски штокавски говори у Хрватској, укључујући и дубровачки говор (с његовим посебним особинама). На западу се простире све до чакавског и кајкавског наречја (на неким местима и до Словеније), а на северу – до граница са Мађарском.

Важније особине. – Међу важнијим особинама овога дијалекта је нов, четворо-акценатски систем од два силазна и два узлазна акцента, са дугим слоговима који могу бити само иза акцентованих слогова: *ијџвџм*, *рџдџм*, *сјџдџм*, *рџдиџи*, [много] *јунџаџ*. Овај дијалекат има и развијену, нову деклинацију, тј. промену именица са новим наставком *-а* за генитив множине (*ђџаџа*, *куђџа*) и са једним обликом за датив, инструментал и локатив множине: *ђџаџима*, *куђџама*. Стари глас *јаџ* замењен је са *ије* и је: *млијеџо*, *дијеџе*; *ијџема*, *вјџера*, али – у одређеним позицијама – и са *е*: *бреџови* (од

бријећ) и са *и*: волио (од вољети). Углавном је раширено јекавско јотовање: *ђевојка*, *ћераши*, али се у говору Дубровника и Бошњака, односно Муслимана у градовима оно не налази, па су ти облици, на пример: *дјевојка*, *шјераши*, како је и прихваћено у општем књижевном језику ијекавског изговора. У највећем делу дијалекта нема гласа *х*, али се налази у језику Дубровника и муслиманског (бошњачког) становништва: *љѣб* и *хљѣб*, *ра́на* и *хра́на*, *ѡра* и *ѡрах*, што је уопштено за књижевни језик. Група *-ао* сажима се у *-ѡ*: *ѡјѣвао* > *ѡјѣвѡ*. Завршетак инфинитива је *-ши* (*-ћи*) или *-ш* (*-ћ*): *чишаши* (*доћи*), *чишаш* (*доћ*). Има сачуван *аорист* у живој употреби, док се *имперфекат* налази у јужнијим и источнијим зонама дијалекта, а идући ка северу се губи.

16. Овај новоштокавски дијалекат ијекавског изговора, који је још од краја XV и почетка XVI века у Дубровнику (са његовим херцеговачким залеђем) био основа тадашњег књижевног језика, и на којем је настала изванредна народна поезија, заслугом Вука Стеф. Караџића и његових присталица у току XIX века постао је основа књижевног језика којим данас говоримо и пишемо, као једним од изговора књижевног језика. С обзиром на улогу и хрватских илираца, који су прихватили Вукове идеје о књижевном језику (в. т. 24–28), овај се дијалекат налазио и у основи некадашњег заједничког књижевног језика с називом *српскохрватски језик*, који је био у употреби током XIX и XX века.

Напомена. — *Штокавско наречје икавског изговора* — данас је народни говор Бошњака и Хрвата штокаваца углавном на западу од река Босне и Неретве, као и Хрвата уз Саву и Купу и јужно од њих. Може се поделити на три дијалекта: 1) посавски икавски (у Славонији), 2) млаћи икавски (западна Херцеговина, далматинско копно, западна и централна Босна) и 3) истарски икавски (Истра). Иако је било заступљено у старој књижевности (в. т. 32), ово наречје нигде није узето у основе модерног књижевног језика, али се у њему може наћи и понеки облик преузет из овог наречја.

17. Треба истаћи, најзад, да границе међу дијалектима у наречју, као и границе између различитих наречја, нису чврсто одређене. Тако им се у међусобном додиру и мешају њихове црте, па се може говорити и о тзв. прелазним говорима појединих дијалеката, што је предмет дијалектологије као посебне лингвистичке дисциплине.

Књижевни језик код Срба

18. Основе данашњем српском књижевном језику постављене су и утврђене управо у XIX веку. За његову основу узето је најраспрострањеније наречје — *штокавско*, и то не сви његови дијалекти, него само, у првој фази Вукове реформе — *новоштокавски дијалекат ијекавског изговора*, а убрзо затим и *новоштокавски дијалекат екавског изговора* (тј., сасвим прецизно речено, *шумадијско-војвођански говор* тога дијалекта). На темељу народног језика који се простира на највећем делу ових дијалекатских територија настао је општи, заједнички *српски књижевни (стандардни) језик*.

По дефиницији која важи и за друге такве језике, и *српски књижевни језик* је говорни и писани језик којим се чланови српске језичке заједнице служе као општим у свакодневном комуницирању, у школи, науци, публицистици, раду – у култури уопште – а који је заснован на утврђеним фонетским, морфолошким и синтаксичким обрасцима. Ти обрасци чине *норму* књижевног језика. Норма је укупност правила која су обавезна за све оне који тим језиком говоре и пишу у јавној употреби. Постављен на народне основе, српски књижевни језик представља велику културну тековину, чије је стварање започео, и у великој мери завршио, Вук Стефановић Караџић, а наставили његови сарадници и присталице велике његове реформе (в. т. 28–30).

Увођењу новог књижевног језика у XIX веку, природно, претходила је дуга културна историја у којој се развијала књижевност, и уопште писана делатност, на старијим и старим књижевним језицима нашег народа. А и само стварање новог књижевног језика на основу народних новоштокавских дијалеката у XIX веку део је културне историје српског народа.

Српски књижевни језик до стварања модерног језика у XIX веку

19. Време до Вука Стеф. Караџића. – У раном средњем веку, као и код свих словенских народа, књижевност код Срба била је првенствено црквена, писана на књижевном језику насталом на *старословенском језику*, с првим писмом – *глаголицом*, која је касније замењена *ћирилицом*. На тај су језик, иначе основан на једном дијалекту македонских Словена који су живели око Солуна, први словенски просветитељи, учени Солуњани Ћирило и Методије, у IX веку превели са грчког језика црквене књиге. И Срби су, у току каснијег јачег развитка хришћанства, примили старословенски као књижевни језик. Током времена уносили су у тај језик понеку особину народног језика. Тиме је настао најстарији српски књижевни језик, познат у науци као *старословенски у српској редакцији* (или *српскословенски језик*).

Тим књижевним језиком писана су црквена и световна дела од краја XII века (из ког је времена чувено *Мирослављево јеванђеље*), па све до прве половине XVIII века, када је тим језиком писао још *Гаврило Стефановић Венцловић* (1680 – око 1749).

Српскословенски језик је имао више народних језичких особина у делима правне садржине, у разним повељама, даровницама, уговорима и писмима средњовековних владара. А понекад је чак језик таквих дела у основи био народни с приме-сама старословенског.

То се може видети и у једном примеру из *Законика цара Душана* (XIV век):

О златарѣхъ. Златара оу жоупахъ и оу земли царства ми нигдѣ да нѣстъ; развѣ оу трѣговѣхъ, гдѣ кѣтъ поставило царство ми динаре ковати.

(Ст. Новаковић, *Законик Стефана Душана*, Београд 1898, 133)

20. Развитак српскословенског језика у правцу књижевног језика са више црта народног, као и могућно увођење народног језика у књижевност, па и у светов-

ну административну комуникацију, међутим, потпуно су спречени падом српских средњовековних држава под турску власт. После XV века књижевни рад био је скоро потпуно ограничен на црквене потребе, па се тако код Срба писало и даље на старословенском језику српске редакције.

Крајем XVII века, после учешћа у рату Аустрије против Турске, велики део српског свештенства, с народом, морао је 1690. г. избећи на север преко Саве и Дунава, у тадашњу Угарску. Предвођени патријархом Арсенијем III Чарнојевићем, калуђери и свештеници пренели су и књиге за црквене потребе и наставили свој књижевни рад у јужној Угарској (данашњој Војводини и делу Мађарске). По традицији, они су преписивали црквене књиге и писали српскословенским језиком. Али су у новим, друкчијим условима друштвеног живота почели писати и оригинална своја дела, највише религиозно-поучног карактера. Међу њима су најпознатији *Гаврило Стефановић Венцловић*, *Јован Рајић* (1726–1801), писац епа *Бој змаја с орлови*, и *Захарија Орфелин* (1726–1785). У новим околностима могло се очекивати да ће народни језик све више улазити у књижевност.

21. Међутим, друштвене прилике нису биле повољне за такав правац развитка књижевног језика. У земљама под хабзбуршким властима нису се испуњавала обећања о правима којима су Србе, као најамни војни ресурс, власти Царевине хтеле да привуку за одбрану својих граница од Турске. Српски прваци сматрали су да су у Аустријском царству изложени политичким, верским и културним притисцима, па се, да би се њима одупрли и сачували од покатоличења и унијаћења, они обраћају православној Русији за помоћ у црквеним књигама. На позив српског митрополита, 1726. године долази руски учитељ Максим Суворов и у Карловцима отвара „Славјанску школу“, која је радила пет година. Затим долази (1733) Емануил Козачински с неколико руских учитеља, с којима оснива „Латинску школу“ — и спрема свештенике и учитеље за српске школе.

Тако се у првој половини XVIII века у нашим крајевима ствара школа у којој се негује *рускословенски црквени језик*, који је, заправо, био *руска редакција старословенског језика*. Пред крај прве половине XVIII века тај језик у служби књижевног језика Срба потискује дотадашњи српскословенски језик. Чак и писац као што је Јован Рајић, који је, како смо видели, имао и дела писана народним језиком, тада пише рускословенским, па и ондашњим *руским књижевним језиком*.

То се може видети у једном одломку из његове *Историје разних славенских народов* (1794):

Хотя убо Славянъ слава и процвѣтала побѣдоноснымъ ихъ оружіемъ распространяема на Востоцъ, и Западъ и Съвѣръ; однакъ прежде неже Римскія Провинціи напастовати начали, въ семъ имени несвѣдомы были. Первый Прокопій Кесаріскій Устиніана императора времена и войны описуя, въ бранехъ Готовъ воспоминаніе творить славенского Имене.

